

В. О. Манько, Г. Л. Чхатарашвілі

ЗАХІДНА ГРУЗІЯ ЯК ТРАНЗИТНА ТЕРИТОРІЯ НА ШЛЯХУ МІГРАЦІЙ ПРОТОНЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ У СХІДНУ ЄВРОПУ

У статті розглянуто один зі сценаріїв неолітизації півдня Східної Європи, пов'язаний з міграцією на територію України носіїв індустрії Кобулеті Західної Грузії. Доводиться, що походження кобулетської індустрії пов'язано з одним із найдавніших центрів неолітизації Старого Світу — схилів Загросу та долини Дех Луран, де наприкінці плейстоцену виникла протонеолітична культура, відома під назвою млефаат'ен. Територія Західної Грузії була транзитною територією, через яку потрапляли у Східну Європу інноваційні досягнення неоліту Близького та Середнього Сходу.

Ключові слова: індустрія Кобулеті, млефаат'ен, кукрецька культура, неолітизація, міграція, відтискна техніка розщеплення.

Вступ. Проблеми неолітизації півдня Східної Європи — це тема, яка хвилює вже не перше покоління археологів. Ще з часів Г. Чайлда стало аксіомою, що поява неоліту на теренах Європи прямо або опосередковано пов'язана з Близьким та Середнім Сходом, де вперше з'явилися первинні центри неолітизації (Childe 1936, р. 59—86). Однак питання про шляхи появи перших неолітичних культур на території Європи, і Східної Європи зокрема, завжди залишалось дискусійним. В. М. Даниленко (1969, с. 176) одночасно розглядав дві версії про транзитні території поширення неоліту. Одна з таких територій знаходилась, за його думкою, десь на південний схід від Азовського моря, інша — на Балканах. На думку Д. Я. Телегіна неолітичні культури України виникли на основі місцевих мезолітичних культур (Телегін 1966, с. 99—106). Л. Л. Залізняк є прихильником балканського походження неоліту півдня Східної Європи (Залізняк та ін. 2013, с. 194—257). Н. С. Котова (2002, с. 78) згадує

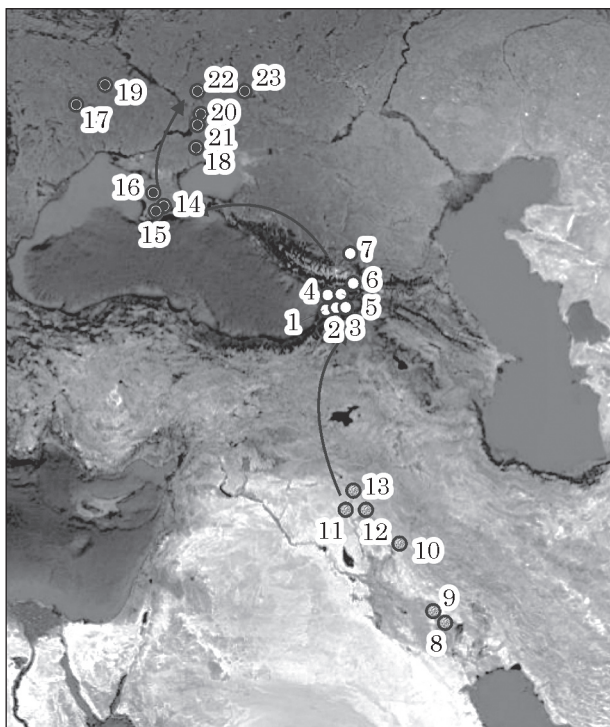
© В. О. МАНЬКО, Г. Л. ЧХАТАРАШВІЛІ, 2020

про можливість східного імпульсу, пов'язаного з елшанською культурою.

Ми не ставимо за мету спростувати або стати прихильниками однієї з версій. Ми притримуємося тієї точки зору, що неоліт Східної Європи — дуже складне явище, що виникло у результаті міграційних процесів, які були пов'язаними з абсолютно різними групами населення, що могли до його початку проживати у досить віддалених один від одного регіонів. Відповідно, й транзитні території на шляху мігрантів повинні були бути різними.

Однією з таких транзитних територій на початку голоцену виступала Західна Грузія, через яку млефаатське населення зі схилів Загросу та з долини Дех Луран просувалося у Гірський Крим і у степову зону Північно-Західного Причорномор'я (рис. 1). На нашу думку, ця міграція призвела до появи кукрецької культури, на базі якої у подальшому виникли кілька неолітичних культур, у тому числі сурська та донецька.

Матеріали і методи. Усі згадані культурні явища на території Середнього Сходу, Закавказзя та Північно-Західного Причорномор'я мали спільні риси у методах розщеплення каменю, у типології виробів із вторинною обробкою, зокрема, у типології знарядь комплексу оснащення мисливського озброєння. Спільною рисою млефаат'ену, індустрії Кобулеті та Кукреку була орієнтація розщеплення крем'яно та обсидіану на отримання методом ручного відтиску пластинок та мікропластин, сегменти яких у подальшому використовувалися як вкладені кістяних вістер. Як правило, з цією метою використовувалися сколи довжиною 2—3 см, один з країв яких був оброблений крутою ретушню. Відомі також вироби, у яких разом

Рис. 1. Міграція млефаатського населення; *стоянки кобулетської культури*: 1 — Кобулеті; 2 — Квіріке; 3 — Хуцубані; 4 — Джиханджурі; 5 — Анасеулі 1 і 2; 6 — Даркветі (шар 5); 7 — Сосруко (шар М-1); *стоянки млефаатської культури*: 8 — Алі Кош; 9 — Чага Сефід; 10 — Ганджи Дерє; 11 — Карім Шахір; 12 — Джармо; 13 — Млефаат *стоянки кукрецької культури*: 14 — Вишенне I; 15 — Кукрек; 16 — Іванівка; 17 — Абузова Балка; 18 — Кам'яна Могила I; 19 — Добрянка I—III; 20 — Василівка III і II; 21 — Мар'євка; 22 — Осипівка; 23 — Клішня III

з крутим ретушуванням краю практикувалося тронкування. Для отримання заготовок таких вкладнів використовувалися конічні або олівцеподібні нуклеуси, часто з ретельно підправленими площадками. Комплекси усіх згаданих культур також мають спільні типи перфораторів, скребків, різців.

Наявність таких спільних рис у колі пам'яток, що репрезентували дивну подібність просто змушував розглянути версію про їх генетичний зв'язок, про можливість масштабних міграцій носіїв описаних культурних традицій, про похідну точку первинної міграції, про можливість існування на початку голоцену широкого каналу, яким переносилися у Східну Європу інновації напередодні та на початку неоліту.

Для вирішення питання були застосовані два основні методи: типологічний та порівняльно-хронологічний. Теоретичною основою для пошуку аргументів щодо можливості міграції та її початкового та кінцевого пунктів слугує теорія Л.С. Клейна про археологічні критерії міграцій.

Критеріями міграції в археології, з певними застереженнями, Л. С. Клейн (1999, с. 52—71) називає лекальність (комплексна подібність

двох комплексів культур початкового і прикінцевого пункту міграції), невідповідності (спонтанність, різка зміна культур) і стик (у часі та у просторі). Він вважав, що одночасне застосування усіх критеріїв є надмірним, адже може відбутися лише у ідеальній ситуації, коли археолог має у своєму розпорядженні вичерпну джерельну базу. Тим не менш, аналізуючи міграцію млефаатського населення на територію Західної Грузії, а потім до Криму і у Приазов'ї, ми можемо застосовувати усі три критерії. Звичайно, ми не можемо вважати застосування усіх критеріїв надмірним, адже ми маємо досить обмежений простір для їх застосування.

Для оцінки критерію лекальності нам категорично не вистачає чистих комплексів культури Кобулеті, що відображували б конкретний зріз у часі. Тільки комплекси шарів 0, 1, 2 з розкопок 2019 р. стоянки Кобулеті (Чхатарашвілі, Манько 2020, у цьому журналі) ми можемо вважати «чистими», такими, що відображують одноразове відвідування місця стоянки або кілька відвідувань у досить стислий часовий відрізок. Більшість же матеріалів Кобулеті, що походять з розкопок іншого часу, відповідають як джерела якості підйомного матеріалу, адже вони ніяким чином не можуть бути поділені на якісь комплекси, що ми могли б розкласти на окремі комплекси з застосуванням методів відносної хронології. Те саме ми можемо сказати й про інші комплекси кобулетської культури: Анасеулі I і II, Хацубані та інші (Небиерідзе 1972, табл. I—VI, XLV—LVIII). Деякі стратифіковані пам'ятки, такі як Даркветі (шар 5; Коробкова 1996, р. 57—89) або Сосруко (шар М-1; Бадер 1965, с. 3—16) також не є чистими, адже були змішаними з матеріалами інших культур. Тим не менш, ми в усіх комплексах, незалежно від рівня їх джерельної чистоти, зустрічаємо такі типи артефактів, що є спільними для кобулетських, млефаатських та кукрецьких старожитностей.

1. Нуклеуси конічні та олівцеподібні від відтискних пластинок (рис. 2: 1—3, 11—13, 21—23).

2. Мікропластини з притупленими краями та інколи тронковані (рис. 2: 4—7, 14—17, 24—28).

3. Пластини та вироби на пластинах з плоскою вентральною ретушшю (рис. 2: 8, 18, 29).

4. Наявність білатеральних бічних різців (рис. 2: 9, 19, 29—31).

5. Спорадичне використання мікрорізцевої техніки для тронкування пластинок (рис. 2: 10, 20, 32).

Звичайно, вказані елементи подібності не охоплюють усього різноманіття трьох культурних явищ, але описують основні тенденції техніки розщеплення, особливості комплексів металю озброєння та господарської специфіки. Таким чином, лекальність комплексів є практично ідеальною.

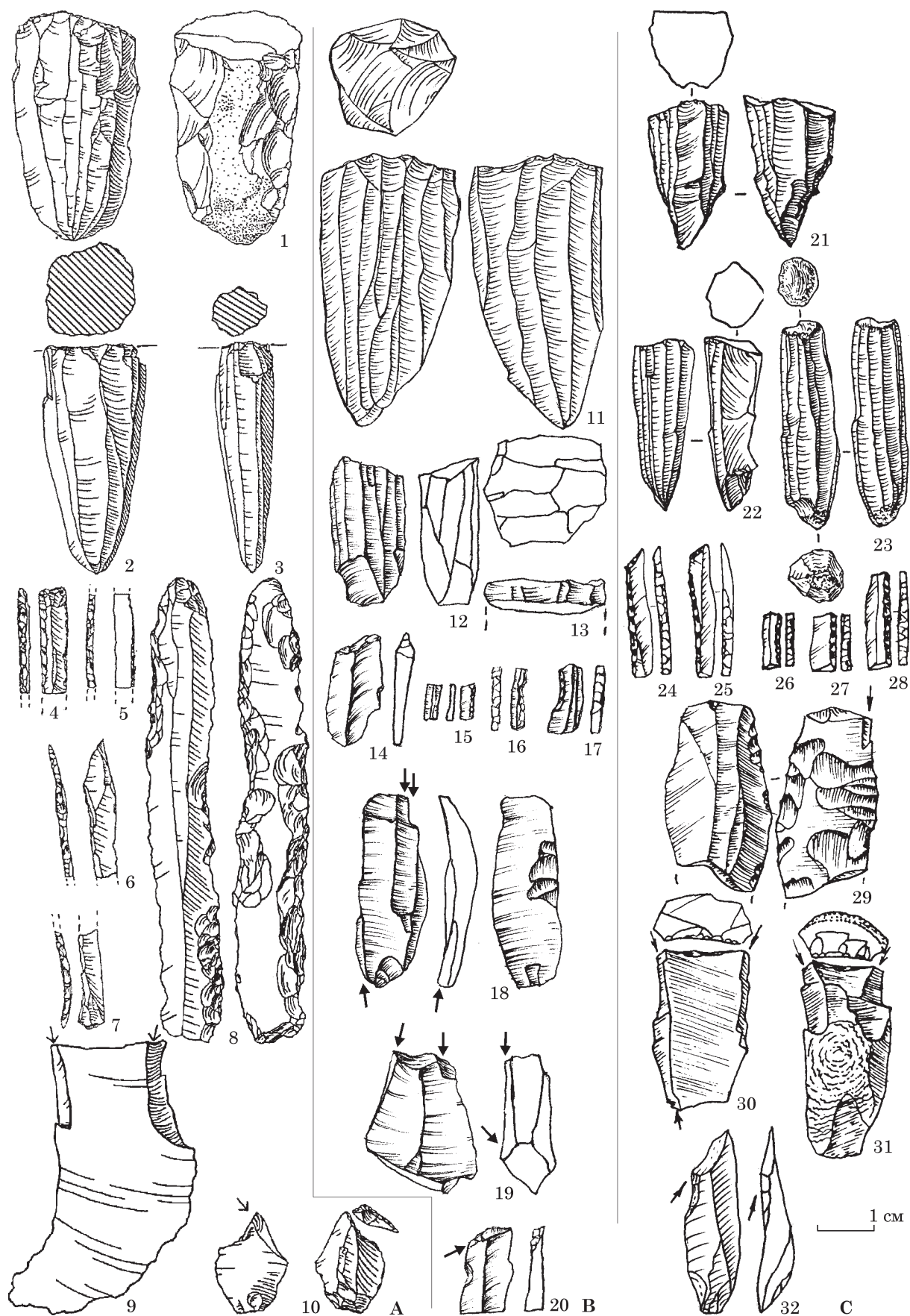

Рис. 2. Матеріали млефаатської, кобулетської та кукрецької культур: А — матеріали млефаатської культури: Карім Шахір (за Howe 1983); В — матеріали кобулетської культури (11 — Даркветі, шар V (за Коробкова 1996); 12—20 — Кобулеті); С — матеріали кукрецької культури (21—23 — Кукрек, за Векилова 1966; 24—31 — Добрянка I, 32 — Добрянка II, за Залізник та ін. 2013)

Критерій спонтанності є також ідеальним. На території Західної Грузії поява кобулетської індустрії відбувається зненацька. Культура з'являється на межі плейстоцену—голоцену у вже сформованому вигляді. Попередній розвиток археологічних культур Західної Грузії не дає нам можливості дослідити участь якихось груп автохтонного населення у генезі кобулетської індустрії. Розвиток відтискної техніки розщеплення був інноваційною рисою, що не була властивою для жодної з попередніх археологічних культур. Абсолютно інноваційними були форми нуклеусів, форми металюного озброєння. Єдиною археологічною культурою, що могла б теоретично виступати у ролі попередника кобулетської індустрії — це епігравет, який зникає у Західному Закавказзі до появи кобулетської індустрії. Навіть якщо припустити думку, що якась частина епіграветського населення була долучена до формування кобулетської індустрії, то величезну кількість інноваційних рис це пояснити не може. Більш того, одна з найпізніших пам'яток Кавказу, Касозька печера, не має жодних ознак використання відтискних технологій для отримання пластинчастих заготовок (Голованова, Дороничев 2012, с. 93). Таким чином, спонтанність появи кобулетської індустрії у Грузії є безсумнівною.

Так само усе відбувалося з кукрецькою культурою, що вперше з'явилася на території України на півдні Криму. Епіграветська теорія походження кукрецької культури наптовхується на кількатисячолітню лауну між кримським епіграветом та кукрецькими комплексами, що з'являються тут у голоцені. Культура з'являється у сформованому вигляді та несе величезну кількість інноваційних для регіону рис, що могли з'явитися лише внаслідок міграційної активності.

Не так усе погано й з критерієм стику у часі й просторі. Наявні абсолютні дати переконливо свідчать, що млефаатська індустрія з'являється раніше, ніж кобулетська й кукрецька, але й існує паралельно з вказаними індустріями. Такі свідчення хронологічного характеру вказують нам на те, що вектор міграції міг бути спрямований тільки з території Ірану та Іраку на територію Грузії та України. Картографування найдавніших комплексів усіх трьох індустрій показує досить чітко трасу пересування мігрантів, на шляху яких не було якихось значних перешкод.

Таким чином, ми маємо усі теоретичні передумови для того, щоб робити висновки про можливість глобальної міграції млефаатського населення як на територію Закавказзя, так і на територію України.

Закавказзя виступало транзитною територією у просуванні млефаатського населення у Східну Європу, а також стало одним з центрів поширення млефаатських інновацій. Саме тут виникла кобулетська культура, що проіснува-

ла кілька тисячоліть. У той же час, теоретичне осмислення кобулетської культури майже не відбувалося. Зараз у нас просто відсутні роботи, що надали б нам можливість скласти відносну хронологію кобулетської індустрії, періодизацію її старожитностей. Спираючись на відносну хронологію млефаатських комплексів, ми спробуємо виправити цю ситуацію.

Синхронізація млефаатських, кобулетських та кукрецьких старожитностей. Враховуючи найдавніші дати пам'яток кукрецької та кобулетської культур, для порівняння ми відбираємо найдавніші млефаатські комплекси кінця плейстоцену — самого початку голоцену. Такими комплексами є Ганджі Дерє (шар Е; табл. 1: 11; Zeder, Hesse 2000, p. 2254—2257), М'лефаат (нижній шар; табл. 1: 3—10; Dittermore 1983, p. 671—684), Карім Шахір (Howe 1983, p. 23—154), Джармо (шари 7—8; Hole 1983, p. 233—284).

Серед вказаних комплексів виділяються Карім Шахір та Джармо (шари 7—8; табл. 1: 1—2). Індикатором особливості вказаних комплексів є наявність у них предметів, що пов'язані з пізньою зарзійською культурою, зокрема — сегментів та трапецій. У подальшому подібні мікроліти зникають у млефаатських комплексах. Наявні дати свідчать, що поява млефаат'єну відбулася наприкінці аллереду (табл. 1: 1—2), ці дати добре кореспондують з датою найпізнішого зарзійського комплексу Заві Чемі Шанідар (табл. 1: 30—32; Solecki 1980, fig. 10). Не виключено, що сегменти могли траплятися у млефаатських комплексах до кінця дріаса III, поки зарзійська культура не припинила існування. Про це свідчить той факт, що у шарах 6—3 Джармо сегменти відсутні, як і в усіх інших пам'ятках раннього голоцену.

Незважаючи на те, що одночасно існували й комплекси, у яких взагалі не було геометричних мікролітів, наявність групи ранніх млефаатських пам'яток, що зазнали впливу пізньої зарзійської культури, стає дуже корисною для нас, коли ми оцінюємо можливий вік початкової міграції млефаатського населення у Закавказзя.

Тут нас особливо цікавлять матеріали багатошарової стоянки Анасеулі II. На жаль, у археологічній літературі, що існує, ми не бачимо визнання багатошаровості цієї пам'ятки. Матеріали стоянки оцінюються «у купі», при цьому пізній вік пам'ятки доводиться наявністю кераміки. Між тим, матеріали стоянки красномовно свідчать про те, що формування культурного шару відбувалося протягом кількох тисячоліть, що матеріали містять абсолютно взаємовиключні типи геометричних мікролітів. У матеріалах стоянки ми бачимо сегменти на пластинах та на відщепках, середньовисокі трапеції з круторетушованими сторонами, низькі трапеції з ретушю на верхній основі, трапеції зі «струганими спинками». Уся ця «солянка»

Таблиця 1. Дати пам'яток м'лефаатської, кобулетської, триалетської, кукрецької культур

№	Дата	Лабораторний номер	Матеріал	Стоянка	Контекст	Публікація
Культура М'лефаат'єн						
1	11240 ± 200	W-657	—	Джармо	Нижні шари	Braidwood et al. (eds.). 1983
2	11200 ± 300	W-655	—	Там само	Там само	Там само
3	10890 ± 140	Gd-6150	Вугілля	М'лефаат	Там само	Kozłowski 1994
4	10850 ± 200	Gd-4465	Те саме	Там само	Там само	Там само
5	10290 ± 180	Gd-6149	Те саме	Там само	Там само	Там само
6	9890 ± 120	OxA-3748	Насіння рослин	Там само	Там само	Там само
7	9870 ± 140	OxA-3747	Те саме	Там само	Там само	Там само
8	9680 ± 100	OxA-3819	Те саме	Там само	Там само	Там само
9	9660 ± 250	OxA-3749	Те саме	Там само	Там само	Там само
10	9630 ± 130	Gd-6356	Вугілля	Там само	Там само	Там само
11	10400 ± 150	GAК-807	Те саме	Ганджі Дере	Шар Е	Hole 1987
12	9010 ± 110	OxA-2100	Те саме	Там само	Шар D	Там само
13	8950 ± 70	SI-4741	Те саме	Там само	Там само	Там само
14	8940 ± 50	B-108242	Кістка	Там само	Там само	Zeder and Hesse 2000
15	8940 ± 50	B-108245	Те саме	Там само	Там само	Там само
16	9530 ± 145	UCLA-300	—	Чага Сефід	Фаза Бас Мордех	Hole 1987
17	9690 ± 100	UCLA-295	—	Там само	Там само	Там само
18	11270 ± 90	UCLA-310	—	Там само	Там само	Там само
19	8920 ± 100	SI-160	Насіння рослин	Алі Кош	Там само	Там само
20	8890 ± 200	SI-160R	Те саме	Там само	Там само	Там само
21	8850 ± 210	S-1174	Вугілля	Там само	Там само	Там само
22	8540 ± 90	B-122721	Органіка	Там само	Там само	Zeder and Hesse 2000
23	8490 ± 90	B-118723	Вугілля	Там само	Фаза Алі Кош	Там само
24	8425 ± 180	H-1833	Те саме	Там само	Там само	Hole 1987
25	8425 ± 180	O-1816	Те саме	Там само	Там само	Там само
26	8410 ± 200	S-1246	Те саме	Там само	Там само	Там само
27	8340 ± 100	B-118724	Органіка	Там само	Там само	Zeder and Hesse 2000
28	8140 ± 70	B-118720	Те саме	Там само	Фаза Мохаммед Джофар	Hole 1987
29	8130 ± 70	B-118719	Те саме	Там само	Там само	Там само
Зарзійська культура						
30	12400 ± 300	W-179	Вугілля	Заві Чемі Шанідар	Культурний шар	Hole 1987
31	10800 ± 300	W-681	Те саме	Там само	Там само	Там само
32	10600 ± 400	W-667	Те саме	Там само	Там само	Там само
Кобулетська культура						
33	9720 ± 45	OS-90615	Вугілля	Анасеулі I	Культурний шар	Meshveliani 2013
34	9540 ± 40	OS-78999	Те саме	Там само	Там само	Там само
35	8260 ± 35	OS-78998	Те саме	Там само	Там само	Там само
36	8050 ± 35	OS-78997	Те саме	Там само	Там само	Там само
37	6840 ± 35	OS-72158	Те саме	Там само	Там само	Там само
38	8670 ± 100	SPb-3084	Те саме	Кобулеті	Шар 3	Вперше
Культура Триалет'єн						
39	10400 ± 60	RTT-4703	Кістка	Котіас Клде	360—370 см	Meshveliani et al. 2007
40	9940 ± 80	RTT-4699	Вугілля	Там само	Там само	Там само
41	9840 ± 70	RTT-4702	Кістка	Там само	350—360 см	Там само
42	9270 ± 60	RTT-4698	Вугілля	Там само	Там само	Там само
Кукрецька культура						
43	9740 ± 60	Ki-6304	Кістка	Вишенне 1	Культурний шар	Zaitseva et al. 2000
44	9680 ± 70	Ki-6264	Те саме	Там само	Там само	Там само
45	9600 ± 150	Ki-954	Уголь	Кукрек	Нижній шар	Там само
46	9115 ± 45	OxA-17490	Кістка	Добрянка 3	Шар суглинку	Lillie et al. 2009
47	7920 ± 85	OxA-3804	Кістка людини	Василівка II	Поховання 20	Telegin et al. 2000
48	7620 ± 80	OxA-3805	Те саме	Там само	Поховання 19	Там само
49	8020 ± 90	OxA-3806	Те саме	Там само	Поховання 15	Там само
50	7680 ± 90	Ki-6782	Те саме	Мар'євський могильник	Поховання 4	Там само
51	7955 ± 50	OxA-6199	Те саме	Там само	Поховання 4	Там само
52	7675 ± 70	OxA-6168	Те саме	Осипівка	Поховання 20	Там само
Шпанкобинська з домішками кукреку						
53	9363 ± 73	KIA-9570	Кістка	Шан-Коба	Шар 4	Biagi et al. 2014
Донецька культура						
54	7345 ± 60	Ki-6056	Кістка людини	Клішня 3	Поховання 1	Манько 2006
55	7405 ± 70	Ki-6057	Те саме	Там само	Там само	Там само

нанизується на кобулетську основу з олівцями й пластинками з притупленими краями.

Особливу увагу викликають серійно представлені сегменти Анасеулі II (Небиеридзе 1972, табл. X), що одночасно знаходять аналогії як у матеріалах Карім Шахіра та нижніх шарів Джармо, так і у зарзійському комплексі Заві Чемі Шанідар. Ми маємо на увазі серію як мінімум з 8 сегментів на відщеплах без огранки на дорсальних частинах та серію з 7 сегментів, виготовлених з пластин, отриманих без застосування відтискних технологій. Найвність таких знарядь показує нам можливість того, що первинне заселення території стоянки Анасеулі II відбулося якраз на найдавнішій стадії розвитку млефаатської культури, пов'язано з первинним розселенням її носіїв. Враховуючи, що у млефаатських комплексах сегменти ніколи не складають великих серій, ми навіть схиляємося до думки, що перші млефаатські міграції у Закавказзя відбувалися як спільні млефаатсько-зарзійські. Подібні міграції, відповідно, були можливими лише у фінальноплейстоценовий час, коли зарзійська культура ще не зникла остаточно на материнській території. Не виключено, що той самий процес відображають і матеріали шару М-1 Сосруко, у якому поєднуються матеріали, пов'язані як з використанням відтискних технологій, так і з виготовленням сегментів на заготовках, отриманих традиційним способом. Ще одна особливість цього етапу розвитку кобулетської культури — наявність у комплексах поруч з нуклеусами для відтиску пластинок серій нуклеусів для отримання пластин та відщепів ударним способом, що й не дивно, враховуючи роль сегментів на відщеплах.

Ми не виключаємо навіть такої думки, що міграція зарзійського населення могла передувати власне млефаатській міграції. Ми зустрічаємо сегменти на відщеплах і у інших пам'ятках Західної Грузії, що зовсім не пов'язані з кобулетськими матеріалами. Такі сегменти присутні і у стоянці Гуріанта (Небиеридзе 1972, табл. XXXVII), де вони були штучно об'єднані з комплексом з трапеціями зі «струганими спинками», і навіть у матеріалах стоянки Одиші (Небиеридзе 1972, табл. XXVI), де сегменти, звичайно, також ніяким чином не можуть бути поєднаними з керамічним комплексом. На жаль, десятиріччя досліджень відкритих стоянок Західної Грузії завжди супроводжувалось абсолютним нехтуванням спостереженнями за культурним шаром, що й призвело до подібної ситуації. Як би там не було, є усі підстави стверджувати, що пізні зарзійське населення відкрило шлях міграцій у Закавказзя під впливом розселення млефаатського населення. У подальшому ж млефаатське населення також пішло по вже прокладеному шляху.

Чи дозволяє нам розвиток кукрецької культури стверджувати, що процес первинної міграції

торкнувся й території України? Питання важке, адже воно не проілюстроване абсолютними датами. Найдавніші датує стоянка Вишенне I (Яневич 1987, с. 7—18) і ця дата є не плейстоценовою. Тим не менш, ми маємо підстави для гіпотези про фінальноплейстоценовий вік найдавніших кукрецьких комплексів. Індикатором плейстоценового віку можуть бути сегменти на грубих пластинах. Невеличка серія таких сегментів присутня у комплексі Абузової Балки (Сапожнікова і др. 1995, с. 116). На жаль, цей комплекс відомий по підйомному матеріалу, відповідно, наша гіпотеза надалі залишиться лише гіпотезою, адже заснована вона на надто непевних доказах.

Звичайно, усі ці події могли відбуватися на початковій (плейстоценовій) фазі розвитку млефаатської індустрії, у голоцені ж характер міграційної активності докорінно змінився.

На самому початку голоцену ми спостерігаємо появу пам'яток класичного етапу розвитку кобулетської індустрії, коли з'являються комплекси, які не несуть слідів контактів з носіями пізньої зарзійської індустрії.

Один з таких комплексів — Анасеулі I. Комплексом, на жаль, матеріали стоянки ми можемо називати лише умовно, адже навіть радіокарбонні дати свідчать, що стоянка існувала протягом трьох тисяч років. Серія ранньопребореальних дат (табл. 1: 33, 34) надає нам можливість оцінити вік раннього заселення місця стоянки та синхронізувати його з фазою Бас Мордех розвитку млефаатської індустрії, зокрема, з матеріалами стоянок Чага Сефід (шари початкової фази; табл. 1: 16—18; Hole 1987, р. 65), Алі Кош (шари фази Бас Мордех; табл. 1: 19—22; Hole et al. 1969, р. 29—49), шару D стоянки Ганджі Деро (табл. 1: 12—15). Також матеріали Анасеулі I є абсолютно подібними з шарами VI—V Джармо, коли роль невідтискного розщеплення знижується, з'являються серії різців, у тому числі й білатеральних. На жаль, ми реконструюємо фазу Анасеулі I, синхронну Бас Мордех, виключно на типологічному аналізі та на підставі датування радіокарбонним способом.

Слід відзначити, що у нас є ще один комплекс, який відображає ту саму фазу розвитку кобулетської індустрії. Мова йде про вже згадану стратифіковану пам'ятку Даркветі, у шарі 5 якої ми бачимо класичний комплекс кобулетської індустрії з олівцеподібними нуклеусами та пластинками з притупленими краями. Будь-які сліди зарзійських впливів відсутні, але шар одночасно містить триалетський комплекс з асиметричними трикутниками, що добре відомі нам за матеріалами стоянок Едзані та Котіас Клде (Meshveliani 2007, р. 47—58). Як не прикро, що ми не можемо вичленити з мішаних матеріалів чистий кобулетський комплекс. Проте, ми дуже гарно можемо судити про його вік, адже триалетські комплекси дуже добре

датовані за матеріалами Котіас Клде у Грузії (табл. 1: 39—42) та Халлан Чемі у Північно-Східній Анатолії (Rosenberg 1994, р. 223—238). Найвні дати дуже гарно кореспондують з давніми датами Анасеулі I.

Не виключаємо також, що матеріали пребореального часу містяться у матеріалах епонімного комплексу Кобулеті, але наявна дата нижнього шару, отримана за матеріалами 2019 року свідчить, що первинне заселення Кобулеті (табл. 1: 38) відбувалося все ж у бореальний час та є синхронним фазі Алі Кош млефаатської культури (табл. 1: 23—27). Тим же часом, скоріше за усе, дагується й стоянка Хацубані, що є абсолютним аналогом Кобулеті.

У кукрецькій культурі цього етапу відповідають комплекси Вишенне I (Яневич 1987, с. 7—18; табл. 1: 43, 44), нижні шари стоянки Кукрек (табл. 1: 45) та, ймовірно, комплекс Іванівки. Усі згадані комплекси ще мають багато спільних рис з архаїчними млефаатськими комплексами. Зокрема, ще досить велику роль відіграє розщеплення традиційним шляхом розколвання багатоплощинних аморфних нуклеусів.

Також до цього етапу слід відносити кукрецькі домішки до шпан-кобинського (триалетського) шару 4 Шан-Коби (табл. 1: 46), який має пребореальну дату. Комплекс досить показовий, у якійсь мірі він є аналогом комплексу шару V Даркветі. Як і у даркветському комплексі, тут поєднуються матеріали з асиметричними трикутниками триалетського походження та типові млефаатські матеріали, у тому числі олівцеподібні нуклеуси та пластинки з притупленими краями.

Комплекс шару IV Шан-Коби не єдиний, що дає свідчення про співіснування млефаатського та триалетського населення на території України. Яскраве свідчення цього дають нам матеріали Васиївського Третього могильника у Дніпровському Надпоріжі. Тут ми маємо свідчення співіснування на початку пребореалу двох груп населення з різними поховальними обрядами. Виділяються групи з випростаними та скорченими похованнями. Цим двом групам поховань відповідають і дві групи різнокультурних матеріалів. З одного боку, ми бачимо асиметричні трикутники та їх уламки, тобто, матеріали триалетського походження. З іншого боку, у матеріалах могильника наявний уламок кістяного двопазового наконечника з мікропластинами-вкладнями. Такі вироби ми можемо досить впевнено пов'язувати з млефаатсько-кобулетсько-кукрецькими традиціями, адже знахідка подібного наконечника є у матеріалах шару M-1 Сосруко, про кобулетський характер якого ми писали вище (Бадер, Церетели 1989, с. 100, 274). На жаль, ми можемо лише гіпотетично судити про те, випростані чи скорчені поховання відповідають кукрецькій культурі. Не виключено, що скорчені, адже

млефаатські поховання цього часу є виключно такими.

Великою проблемою є час вторинної появи геометричних мікролітів у кобулетських комплексах. Серії середньовисоких та низьких трапецій наявні у комплексах стоянок Анасеулі I, Анасеулі II. Походження таких виробів у кобулетських комплексах є абсолютно зрозумілим. Вони з'являються завдяки контактам кобулетського населення з носіями культури Даркветі (Даркветі, шар 4; Джварцхма; Мелоурі). У Даркветі, стоянці, що стала епонімною, поява трапецій зафіксована у шарі 4. Розкопки відкритої стоянки Джварцхма показали, що стратиграфія відкладів з культурним шаром відповідає ранньоголоценовому часу. Зважаючи на це, у нас є усі підстави вважати пізньобореальні дати Анасеулі I (табл. 1: 35, 36) такими, що відповідають часу появи трапецій у комплексі. Пізньобореальні дати відповідають також фазі Мохаммед Джофар млефаатської культури. Особливо цікаво те, що реанімація технології виготовлення трапецій у млефаатському середовищі відбувається як раз у той самий час. Трапеції з'являються у відповідних шарах стоянки Чага Сефід, а також у шарі 4 Джармо.

Дуже важко судити про зв'язок якихось стоянок України з цим етапом. Достатньо сказати, що усі кукрецькі стоянки Криму — негеометричні. Ми не виключаємо, що синтез кукрецьких та якихось трапеційних індустрій наприкінці бореалу не відбувався. Про це ми можемо судити за матеріалами Роздорської II стоянки на Нижньому Дону (Цыбрий 2008, с. 134—136), що з'являється внаслідок міграції, ймовірно, кавказького даркветського населення на межі бореалу—атлантикуму. У матеріалах стоянки ми не бачимо жодних свідчень «зворотного» зв'язку з кукрецьким населенням, жодного «олівця», жодної пластинки з притупленим краєм у матеріалах стоянки немає. Як здається, конкуренція між кукрецьким (кобулетським) та даркветським (матвієвокурганським, гребениківським) населенням була надто жорсткою, що не призводило до появи на теренах України синкретичних комплексів. Єдине свідчення про наявність геометричних мікролітів у кукрецьких комплексах — матеріали нижнього шару стоянки Добрянкя III (розкоп 2; табл. 1: 47; Залізник та ін. 2013, с. 194—257), де трапеція знайдена у шарі бореального часу. Усі інші випадки пов'язані з комплексами, які походять із стоянок з непевною стратиграфією або з підйомного матеріалу.

Не виключено, що з останнім етапом догеометричного етапу пов'язано утворення так званої донецької культури, що відрізняється від кукрецької лише стилістичними особливостями.

Однією з подій на межі бореалу—атлантикуму стала поява у Дніпровському Надпоріжжі так званих могильників маріупольського типу.

Найбільш давні могильники: Мар'євка (табл. 1: 51, 52), Осипівка (табл. 1: 53), Василівка 2 (табл. 1: 48—50), пов'язані, імовірно, з кукрецькою культурою (Телегин 1991, с. 44—64). Таке наше припущення засновується на тому факті, що іншого населення у цей час на дніпровських порогах просто не було. Поява гребениківського населення у цьому регіоні відбувалася лише на початку VI тис. до н. е. (Манько 2007, с. 168—177). Сама поява могильників свідчить про розвиток глибоких зв'язків населення з конкретною промисловою територією. Для нас дуже важливим є той факт, що випростані поховання, зафіксовані у ранніх маріупольських могильниках, відображують той самий обряд, що ми бачимо у синхронних млефаатських пам'яток. Слід відзначити, що подібна поховальна традиція простежена у шарах фази Сефід та заключної стадії фази Мохаммед Джофар (табл. 1: 28, 29) на стоянці Чага Сефід (Nole 1977, с. 91—93). Поховання Чага Сефід датуються межею бореалу—атлантикуму, як і найдавніші маріупольські поховання. Важливим є й той факт, що поховальний обряд млефаатського населення саме у цей час перетерпів докорінні зміни. Поховання попереднього часу були здійснені з використанням традиційного для Близького й Середнього Сходу поховального обряду, пов'язаного зі скорченим на боку трупопокладенням. Тим цікавіше, що раптові зміни у той же час відобразилися й на території України.

Наші припущення про зв'язок маріупольського та кукрецького поховального обряду дуже гарно підкріплюється поховальним комплексом, що походить зі стоянки Клішня III

у Подонеччі (табл. 1: 54, 55). Тут, як і на поселенні Чага Сефід, ми бачимо зв'язок поховань з житловим об'єктом. Клішнянське поховання розташоване у безпосередній близькості до стінки заглибленого житла. У самому житлі ми зафіксували наявність черепу на порозі житла. Такий поховальний обряд широко відомий на Близькому й Середньому Сході.

У час, коли з'явилася так звана сурська культура (керамічний етап розвитку кукрецької культури), ми відзначаємо появу іновачій матеріальної культури, запозичених, ймовірно, у млефаатського населення. Ми маємо на увазі так звані «човники». Такі вироби присутні у млефаатських пам'ятках Карим Шахір (Braidwood, Howe 1960, pl. 23; Howe 1983, fig. 11: 1, 2) та Джармо (Braidwood 1983, fig. 131, 12—14; 140, 7; 141, 13). Цікаво, що у комплексах Джармо човники присутні тільки у керамічних шарах, тобто синхронні човникам сурської культури.

Здається, приблизно у той же час у сурських комплексах з'являються кам'яні горщики (Даниленко 1969, с. 23). Серії схожих кам'яних горщиків походять з млефаатського комплексу Джармо (Braidwood 1983, fig. 1).

Нарешті, пізній етап розвитку кобулетської індустрії характеризуються появою трапецій зі струганими спинками та кераміки. Характеризують цей етап найпізніші матеріали анасеульського вузла пам'яток. Як здається, цьому етапу відповідає дата середини атлантикуму зі стоянки Анасеулі I (табл. 1: 37). Аналогів у млефаатському середовищі цей етап не має. Ми не маємо у млефаатських матеріалах відповідності ані кераміці кобулетської індустрії, ані трапеціям «зі струганими спинками».

Таблиця 2. Синхронізація розвитку млефаатської, кобулетської та кукрецької індустрій

Іран, Ірак	Західна Грузія	Україна
11200—10200 BP. Початковий млефат'єн, наявність сегментів та трапецій зарзійського походження. Початкова міграція на територію Закавказзя та України. Карим-Шахір, Джармо (шари 8—7), Ганджі Деро (шар E)	Сосруко. Шар M-1, Анасеулі II (комплекс з сегментами). Поява технології ручного відтиску, мікролітичного комплексу з пластинками з притупленими краями	Абузова балка. Поява технології ручного відтиску, мікролітичного комплексу з пластинками з притупленими краями
10200—9200 BP. Фаза Бас Мордех. Джармо (шари 6), Млефаат (верхній шар), Чага Сефід (нижні шари), Ганджі Деро (шар D), Алі Кош (нижні шари)	Анасеулі I (архаїчний комплекс). Період зникнення сегментів	Вишенне I, Кукрек, Іванівка. Період зникнення сегментів. Функціонування могильника Василівка 3. Ймовірно застосування скорченого на боку трупопокладення
9200—8400 BP. Фаза Алі Кош. Джармо (шар 5), Алі Кош, Чага Сефід	Кобулеті	Добрянка III (нижній шар, Ігринь 8, Мирне
8400—7900. Фази Мохаммед Джофар та Сефід. Чага Сефід. Зміна поховального обряду. Поява трапецій	Кобулеті (верхні шари, Анасеулі I (комплекс з трапеціями)	Добрянка III (шар опіщаненого суглинку). Поява могильників маріупольського типу
7900—7400. Фаза Сурх. Поява кераміки	Анасеулі I	Кам'яна могила I (докерамічні шари), Клішня III, поява кераміки, кам'яного посуду, човників

Висновки. Таким чином, ми маємо величезну кількість свідчень того, що контакти між носіями млефаатської, кобулетської та кукрецької культур відбувалися протягом XI—VII тис. до н. е. При цьому, окремі риси матеріальної та духовної культури, що зароджувалися у млефаатському середовищі, майже миттєво поширювалися на території Західної Грузії та Південної України. Синхронність появи таких інновацій (кам'яний посуд, човники, поява або зникнення геометричних мікролітів, зміни у поховальній обрядності) свідчить, що міграційна активність млефаатського населення мала характер не одноразової міграції, а характер постійного відтоку населення протягом 3—4 тис. років. Ми можемо бути впевненими, що наприкінці плейстоцену—початку голоцену відбулася досить масштабна міграція, адже мігрантам вдалося започаткувати досить стабільні археологічні культури у Західній Грузії та в Україні. У більш пізній час міг відбуватися постійний притік невеличких груп населення, свого роду дифузія населення, що і призвело до появи інноваційних технологій обробки каменю та нової поховальної обрядності. Факт появи трапецій у млефаатському середовищі у атлантичний час свідчить про зворотний зв'язок з територіями, на які були спрямовані міграційні потоки, тобто — ми можемо стверджувати, що окремі міграції мали човниковий характер.

Наші уявлення про хронологію млефаатських міграцій на територію Грузії та України ми сформуваємо у табл. 2.

Як бачимо, у запропонованій схемі є багато прогалин, що пов'язано зі слабким вивченням регіону Західної Грузії та погано розробленою хронологією культури Кобулеті. Тим не менш, абсолютно зрозуміло, що Західна Грузія була транзитною територією, через яку на південь Східної Європи відбувалася міграція населення, що врешті рещт започаткувало одні з перших на території Європи неолітичні культури.

Не виключаємо думку, що мігранти зовсім не збиралися «неолітизувати» Східну Європу. Міграції почалися до переходу млефаатського населення до скотарства і землеробства. Мігранти, ймовірно, переслідували мету знайти простори, пристосовані для традиційного господарства — полювання та збиральництва. У той же час, постійний притік населення забезпечував повільний та неминучий перехід кобулетського та кукрецького населення до практики відтворювального господарства.

ЛІТЕРАТУРА

Бадер, И. О. 1965. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. *Советская археология*, 4, с. 3-16.

Бадер, Н. О., Церетели, Л. Д. 1989. Мезолит Кавказа. В: Кольцов, Л. В. (ред.). *Археология СССР. Мезолит*. Москва: Наука, с. 93-105.

Векилова, Е. А. 1966. К вопросу о связях населения Крыма в эпоху мезолита. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, с. 144-154.

Голованова, Л. В., Дороничев, В. Б. 2012. Имеретинская культура в верхнем палеолите Кавказа: прошлое и настоящее. В: Синицына, Г. В., Федюнин, И. В. (ред.). *Первобытные древности Евразии. К 60-летию А. Сорокина*. Москва: ИА РАН, с. 59-102.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Залізник, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О., Сорокун, А. А. 2013. Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя. *Кам'яна доба України*, 15, с. 194-257.

Клейн, Л. С. 1999. Миграция: археологические признаки. *Stratum plus*, 1, с. 52-71.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Манько, В. О. 2006. *Неолит Південно-Східної України*. Київ: Шлях.

Манько, В. О. 2007. Перспективи датування кераміки радіокарбонним методом. *Кам'яна доба України*, 10, с. 168-177.

Манько, В. О., Чхатарашвілі, Г. Л. 2020. Крем'яні та обсидіанові комплекси стоянки Кобулеті. *У цьому номері журналу*.

Мешвелиани, Т. К. 2013. К вопросу о возникновении неолита в Западной Грузии. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 2 (54), с. 61-72.

Небиеридзе, Л. Д. 1972. *Неолит Западного Закавказья*. Тбилиси: АН ГССР (на груз. языке).

Сапожникова, Г. В., Коробкова, Г. Ф., Сапожников, И. В. 1995. *Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите*. Одесса; Санкт-Петербург: ИА НАН Украины.

Телегин, Д. Я. 1966. Мезолит Левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, с. 99-107.

Телегин, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев: Наукова думка

Цыбрий, В. В. 2008. *Неолит Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья*. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ ЮФУ.

Biagi, P., Khlopachev, G. A., Kiosak, D. V. 2014. The radiocarbon chronology of Shan-Koba rock-shelter, a Late Palaeolithic and Mesolithic sequence in the Crimean Mountains (Ukraine). *Diadora*, 28, p. 7-20.

Braidwood, R. J. Howe, B. 1960. *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Chicago: Chicago Press.

Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University.

Childe, V. G. 1936. *Man makes himself*. London: Watts and Co.

Dittermore, M. The soundings in M'lefaat. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 671-684.

Hole, F., Flannary, K. V., Neely, J. A. 1969. *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hole, F. 1983. The Jarmo Chipped Stone. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A.,

- Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 233-284.
- Howe, B. 1983. Karim Shahir. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 23-154.
- Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche, O. (ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000—4.000 P: CNRS International symposium, Lyon (France) 24—28 November 1986*. British Archaeological Reports, International Series, 379. Oxford: BAR, p. 53-379.
- Kozłowski, S. K. 1994. Radiocarbon Dates from Ac-eramic Iraq. *Radiocarbon*, 36, p. 255-264.
- Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In: Kozłowski, S. K., Gebel, H. G. K. (ed.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjacent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.
- Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, XXX, p. 1-9.
- Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. 2007. Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results. *Paleorient*, 33, 2, p. 47-58.
- Rosenberg, M. 1994. A Preliminary Description of the Lithic Industry from Hallan Cemi. In: Gebel, H. G., Kozłowski, S. K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. SENEPSE 1. Berlin: Ex Oriente, p. 223-238.
- Solecki, R. L. 1980. *An Early Village Site At Zawī Chemi Shanidar*. Malibu: Undena Publications.
- Telegin, D. Ya., Kovalyukh, N. N., Potekhina, I. D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and division of Neolithic — Cooper Age cultures initial periods in Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology*, I, p. 33-52.
- Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, N. N., Kovalyukh, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, I, p. 21-41.
- Zeder, M. A., Hesse, B. 2000. The Initial Domestication of Goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago. *Science*, 287, p. 2254-2257.
- Klejn, L. S. 1999. Migraciya: arheologicheskie priznaki. *Stratum plus*, 1, s. 52-71.
- Kotova, N. S. 2002. *Neolitizaciya Ukrainy*. Lugansk: Shlyah.
- Manko, V. O. 2006. *Neolit Pivdenno-Shidnoyi Ukrainy*. Kyiv: Shlyah.
- Manko, V. O. 2007. Perspektivi datuvaniya keramiki radiokarbonnim metodom. *Kamyana doba Ukrainy*, 10, s. 168-177.
- Manko, V. O., Chhatarashvili, G. L. 2020. Kremyani ta obsidianovi kompleksi stoyanki Kobuleti. *In this journal*.
- Meshveliani, T. K. 2013. K voprosu o vznikhovnenii neolita v Zapadnoj Gruzii. *Arheologiya, Etnografiya i antropologiya Evrazii*, 2 (54), s. 61-72.
- Nebieridze, L. D. 1972. *Neolit Zapadnogo Zakavkazya*. Tbilisi: AN GSSR (in Georgian).
- Sapozhnikov, G. V., Korobkova, G. F., Sapozhnikov, I. V. 1995. *Hozyajstvo i kultura naseleniya Yuzhnogo Pobuzya v pozdnem paleolite i mozolite*. Odessa; Sankt-Peterburg: IA NAN Ukrainy.
- Telegin, D. Ya. 1966. Mezolit Levoberezhnoyi Ukrainy i ego mesto v slozhenii dnepro-doneckoy neolithicheskoy kultury. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 126, s. 99-107.
- Telegin, D. Ya. 1991. *Neolithicheskie mogilniki mariupol'skogo tipa*. Kiev: Naukova dumka.
- Cybrij, V. V. 2008. *Neolit Nizhnego Dona i Severo-Vostochnogo Priazovya*. Rostov-na-Donu: SKNC VSh YuFU.
- Biagi, P., Khlopachev, G. A., Kiosak, D. V. 2014. The radiocarbon chronology of Shan-Koba rock-shelter, a Late Palaeolithic and Mesolithic sequence in the Crimean Mountains (Ukraine). *Diadora*, 28, p. 7-20.
- Braidwood, R. J., Howe, B. 1960. *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Chicago: Chicago Press.
- Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University.
- Childe, V. G. 1936. *Man makes himself*. London: Watts and Co.
- Dittermore, M. The soundings in M'lefaat. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 671-684.
- Hole, F., Flannery, K. V., Neely, J. A. 1969. *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Hole, F. 1983. The Jarmo Chipped Stone. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 233-284.
- Howe, B. 1983. Karim Shahir. In: Braidwood, R. J., Braidwood, L. S., Howe, B., Reed, C. A., Watson, P. J. (eds.). 1983. *Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. Chicago: Chicago University, p. 23-154.
- Hole, F. 1987. Chronologies in the Iranian Neolithic. In: Aurenche, O. (ed.). *Chronologies in the Near East: relative chronologies and absolute chronology 16.000—4.000 P: CNRS International symposium, Lyon (France) 24—28 November 1986*. British Archaeological Reports, International Series, 379. Oxford: BAR, p. 53-379.
- Kozłowski, S. K. 1994. Radiocarbon Dates from Ac-eramic Iraq. *Radiocarbon*, 36, p. 255-264.
- Korobkova, G. F. 1996. The Neolithic Chipped Stone Industries of the Southern Caucasus. In: Kozłowski, S. K., Gebel, H. G. K. (ed.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, Their Contemporaries in Adjacent Regions*. Berlin: Ex Oriente, p. 57-89.
- Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, XXX, p. 1-9.
- Meshveliani, T., Bar-Oz, G., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A., Boaretto, E., Jakeli, N., Koridze, I., Matskevich, Z. 2007. Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary Results. *Paleorient*, 33, 2, p. 47-58.
- Rosenberg, M. 1994. A Preliminary Description of the Lithic Industry from Hallan Cemi. In: Gebel, H. G., Kozłowski, S. K. (eds.). *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. SENEPSE 1. Berlin: Ex Oriente, p. 223-238.

REFERENCES

- Bader, I. O. 1965. Varianty kultury Kavkaza konca verhnego paleolita i mezolita. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 3-16.
- Bader, N. O., Cereteli, L. D. 1989. Mezolit Kavkaza. In: Kolcov, L. V. (ed.). *Arheologiya SSSR. Mezolit*. Moskva: Nauka, s. 93-105.
- Vekilova, E. A. 1966. K voprosu o svyazyah naseleniya Kryma v epohu mezolita. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 126, s. 144-154.
- Golovanova, L. V., Doronichev, V. B. 2012. Imeretinskaya kultura v verhnem paleolite Kavkaza: proshloe i nastoyash-ee. In: Sinicyna, G. V., Fedyunin, I. V. (eds.). *Pervobytnye drevnosti Evrazii. K 60-letiyu A. Sorokina*. Moskva: IA RAN, s. 59—102.
- Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: Glavy drevnej istorii Yugo-Vostochnoy Evropy*. Kiev: Naukova dumka.
- Zaliznyak, L. L., Tovkajlo, M. T., Manko, V. O., Sorokun, A. A. 2013. Stoyanki bilya hutora Dobryanka ta problema neolitizaciyi Bugo-Dniprovskogo mezhirichchya. *Kamyana doba Ukrainy*, 15, s. 194-257.

Solecki, R. L. 1980. *An Early Village Site At Zawi Chemi Shanidar*. Malibu: Undena Publications.

Telegin, D. Y., Kovaliukh, N. N., Potekhina, I. D., Lillie, M. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and division of Neolithic — Cooper Age cultures initial periods in Ukraine. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, p. 33-52.

Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, N. N., Kovaliukh, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, p. 21-41.

Zeder, M. A., Hesse, B. 2000. The Initial Domestication of Goats (*Capra hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago. *Science*, 287, p. 2254-2257.

V. O. Manko, G. L. Chkhatarashvili

WESTERN GEORGIA AS A TRANSITIONAL ZONE IN MIGRATION OF THE PROTONEOLITHIC GROUPS TO EASTERN EUROPE

The issue of studying the global migration of the population of the Near and Middle East to the territory of Eastern Europe at the end of the Pleistocene and at the beginning of the Holocene is analyzed in the paper.

At the turn of Pleistocene-Holocene the stone industries with similar characteristics in Iran, Iraq, Georgia and Ukraine one can observe. These industries are called M'lefaatian, Kobuletian, Kukrekian. These industries were characterized by using the pressing technique to produce blades, bladelets and microblades; using bladelets with abrupt retouch to make complex bone arrowheads. At the very end of the Pleistocene, the migration of the M'lefaatian population began. The stone industry of the first wave of migrants was associated with elements of the Zarzian industry. In the future, waves of M'lefaatian migrants poured innovative technologies related to the production of stone vessels, grooved tools, pottery into the territory of Western Georgia and Ukraine. The most important role in the development of Eastern European culture was the change in the funeral rite at the Boreal-Atlantic border, when the funeral traditions of M'lefaatian fell into

the territory of Ukraine. The migration process ends with the transition to the Neolithic and to farming in the second half of 7th thousand BC.

Analysis of the synchronous development of M'lefaatian, Kobuletian, Kukrekian allows us to conclude that the migration of the M'lefaatian population has been permanent in nature for 3—4 thousand years. Small population groups created a constant influx of population into the territory of Georgia and Ukraine. Some groups made shuttle migrations. All this created the conditions for a constant exchange of innovative technologies for the population of the Northern Black Sea Region and the Middle East. The result of this process was the transition of M'lefaatian migrants to a Neolithic lifestyle. The study of M'lefaatian migration creates the conditions for studying the patterns of transition to the Neolithic in the South Caucasus and Eastern Europe.

Keywords: Kobuleti industry, M'lefaatian, Kukrekian, neolithisation, migration, pressing technique.

Одержано 9.04.2020

МАНЬКО Валерій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник. Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

MANKO Valery O., PhD, Senior Researcher, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2990-7234, e-mail: valery_manko@yahoo.com.

ЧХАТАРАШВІЛІ Гурам, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Музей Аджарії — Батумський археологічний музей, вул. Чавчавадзе, 77, Батумі, 6010, Грузія.

CHKHATARASHVILI Guram L., PhD, Researcher, Ajara Museum — Batumi Archaeological Museum, Chavchavadze, 77, Batumi, 6010, Georgia.

ORCID: 0000-0002-0568-9797, e-mail: gurami.chxa87@yahoo.com.